

# BEVEZETÉS.

## I.

## AZ 1790. ÉV NYELVI MOZGALMÁNAK GYÖKEREI.

## 1.

A nyelvkérdés a tizennyolcadik század számára még nem volt kérdés.

Ez az, amiről nem szabad megfeledkeznünk, amikor témánk kifejtéséhez hozzákezdünk. Manapság, mint nagyon jól tudjuk, a nyelvkérdés egész Európában a legfontosabb állami és kulturális problémák közé tartozik, melynek rendkívül mélyreható lelki, nemzeti és politikai gyökereivel mindenki tisztában van. A XVIII. században azonban ugyanazon kifejezés egészen más fogalmat fődött és ha az akkor felmerülő kifejezésnek a maihoz hasonló értelmet és tartalmat adnánk, ezzel nemcsak anakronisztikusan, történetellenesen járnánk el, de egyúttal méltánytalanságot követnénk el az akkori embereken. És a történet értelméhez semmiképp nem tudnánk hozzáférközni.

Alkalmazzuk ezt a megállapítást II. József ismert nyelvrendeletére. Mai szemmel nézve: nem lehet eléggé csodálkoznunk azoknak példátlanul erőszakos és egyúttal kivihetetlen, gyakorlatilag szinte gyermekes voltán. A felvilágosodott császárnak nyelvi rendeletei az újkori történetnek legmerészebb kísérletét alkotják arra, hogy egész népeket kivetkőztessen, kiforgasson a lehető leg-rövidebb idő alatt ősi nyelvükből és nemzetiségükből. A császárnak a magyar kancellária útján a helytartótanácsához 1784 május 11-én kiadott rendelete, melyet ez utóbbi május 18-án közöl a magyar törvényhatóságokkal,<sup>1</sup> a német hivatalos nyelvet vezeti be Magyar-

<sup>1</sup> Szilágyi Ferenc: A germanizálás történelméből a két magyar hazában II. József alatt. Akad. Ért. a tört.-tud. köréből VI., 3. 1876. 16. 1.; Handbuch aller unter der Regierung des K. Joseph II. für die k. k. Erbländer ergangenen Verordnungen und Gesetzen in einer systematischen Verbindung. Wien, 1786. 7. 931. l.

ország minden hatóságánál: a központiaknál rögtön, a vármegyék-nél és városoknál egy év alatt, az összes világi és egyházi törvény-székeknél három év alatt. A német nyelv ismeretéhez köti az összes hivatalnoki állásokat, a középiskolába való felvételt és az ország-gyűlésre való követül választást. A rendelkezésnek emberi viszonyokat összekavaró, pályákat és életeket összezúzó következtetéseivel a császár nagyon is tisztában volt; maga jelenté ki, hogy a távo-zásra nyitva áll az ajtó mindenkinek, a kancellária magas hivatal-nokaitól kezdve az utolsó megyei alkalmazottig.<sup>1</sup>

Mindez, mai kifejezésekkel élve, a törvényhozás, központi és helyi közigazgatás, közép- és felsőfokú oktatás kivétel nélküli, tel-jes és tökéletes elnemetesítését jelentette. Az egész rendelkezésnek a megtámadott magyar nemzetiségre való végzetes hatását, mai tapasztalataink alapján igen jól fel tudjuk fogni, de az *akkori* gondolkodásmódba behelyezkedve, nem állíthatjuk, mintha ezzel a tényleges germanizáló rendelkezéssel József császár valóságban a magyar nyelv és nemzetiség fájára akarta volna a fejszét emelni. Bizonyára őszintén nyilatkozott erről a magyar nyelvet védő gróf Esterházy Ferenc kancellárnak, kiemelve, hogy ő sem a magyar, sem más anyanyelvet nem akarja kiküszöbölni; nem kívánja, hogy milliók nyelvüket más nyelvvel cseréljék fel, a valóságban itt közszolgálat érdekében kiadott egyszerű rendszabályról van szó.<sup>2</sup> Hasonlóképpen jóhiszeműnek kell tartanunk nyelvrendelete azon megokolását, mely szerint a magyar nyelvet is hajlandó lett volna a latin helyébe venni, ha az már általános volna az országban. Ő a német birodalom császára volt, a német birodalomban német volt az általános – universalis – nyelv; Magyarországot a német birodalomhoz képest egy kisebb, kevésbé fontos tartománynak tekintette, melynek nyelv dolgában alkalmazkodnia kell a többi területhez.<sup>3</sup> A hivatalos élet germanizálásának nem a magyarság elnemetlenítése, a magyar nyelv kiűzése a célja; a német nyelv csak eszközül szolgál, hogy a különböző nyelvű és nemzetiségű tartomá-nyokból egységes zárt impériumot, birodalmat kovácsoljon össze.

<sup>1</sup> 1784 szept. 13. resolutio. Marczali Henrik: Magyarország története II. József korában. Budapest, 1885. 2, 533. l.

<sup>2</sup> Marczali id. h. 532. 1. és Szilágyi id. m. 13. l., hasonló nyilatkozat a helytartótanácsi rendelet végén, Marczali id. h. 390. l.

<sup>3</sup> Alfr. Fischel: Das österr. Sprachenrecht. 2. kiadás. Brünn, 1910. XLII. l.

A valóságban József germanizáló rendeletei alkotójuk szándékát nézve nem nemzetiségi, hanem tisztán állami, politikai vonatkozásúak. És ez nem is lehetett másként. Józsefnek humanisztikus törekvéseit, az állam szolgálatában megőrlődött aszkétikus egyéniségét jobban ismerjük, semhogy azt hihetnők, mintha ő nyelvi rendeleteivel meg akarta volna fosztani alattvalóinak nagy többségét attól, ami a mi szemünkben a legnagyobb kincs, amire szerintünk mindenkinek feltétlen, isteni, emberi, természeti és nemzetközi jogtól elismert igénye van: a nyelvtől és a nemzetiségtől. De miután a császár rendeletei következésükben mégis csak a végleges jogfosztás tényét foglalják magukban, a szándék és az eredmény ellenmondása csak úgy oldható meg, ha föltesszük, hogy József maga sem volt tisztában nyelvrendeleteinek az emberi jogokat és méltóságot sértő következéseivel. És ez tényleg így is volt. József nemcsak nem látta, de nem is láthatta előre a következéseket, mert az ő szeme, mint még kortársaié sem, nem volt kifejlődve arra, hogy nyelv és nemzetiség végzetes összefüggéseit a valósághoz képest észre vegye. Ezt nem úgy említjük, mintha mai álláspontunkról a korábit kezdetlegesnek tartanok és lenéznők. Itt két elhatárolt kultúrkörrel van szó: míg a mai műveltség és politikában nyelv és nemzetiség elsőrangú, folyton homloktérbe nyomuló fogalmak, addig a XVIII. század racionalisztikus bölcsesége és életismerete e két jelenség mellett még közönyösen ment el, fogalmukat még alig ismerte.

Ma már persze azzal is tisztában vagyunk, hogy nemzet és nemzetiség nem a francia forradalom hatása alatt, s nem is a napoleoni hódítások reakciójaként született.<sup>1</sup> Nemzet és nemzetiség mint történeti tények szakadatlan fejlődésben kísérhetők végig az egyes európai népeknél történeti szereplésük kezdetétől fogva a közép- és újkor századain keresztül. A XVIII. század légköre sem ölte meg őket, ott szerepelnek Montesquieu-nél csak úgy, mint Voltaire műveiben. A forradalmat megelőző szellemi forrongás egyik állandó témája, mennyiben fedi a nemzet-nation fogalma a nép-peuple

<sup>1</sup> Erre és a következő általánosságokra l. Friedrich Meinecke, *Weltbürgertum u. Nationalstaat*. 6. kiadás. München u. Berlin 1922, René Johannet, *Le principe des nationalités*. 2. kiadás. Páris, 1923, továbbá a nemzetiségi kérdéssel foglalkozó *Verhandlungen des 2. deutschen Soziologentages*, 20–22. Okt. 1912. Berlin, Tübingen, 1913. benne főként Max Weber, Werner Sombart és Robert Michels nyilatkozatait.

fogalmát, s a nemzet körét minő társadalmi osztályok alkotják. Olyan komplex jelenségben, minő a racionalizmus gondolatvilága, kilátástalan kezdemény volna a nemzet értelmét minél több adat segítségével állapítani meg. De erre nincs is szükségünk. József és a bécsi kormánykörök, valamint az ellenzéki szerepet viselt magyar rendek nyelvi gondolkörét sokkal könnyebben meghatározhatjuk, ha olyan kútfőkhöz fordulunk, melyek elterjedtségüknel és magisztrális tekintélyüknel fogva e kérdésben a közvélemény kialakulására döntő hatást gyakoroltak.

Itt elsősorban Diderot és D'Alembert Nagy Encyclopediáját kell tekintetbe vennünk, a XVIII. századi gondolkodás valóságos bibliáját. Benne három címszó: *nation*, *état*, *langue* kelti fel érdeklődésünket. *Nation* az Encyclopedie szerint kollektív szó, tekintélyes tömegű népet jelent, mely bizonyos határoktól körülvett területen lakik és ugyanazon kormánynak engedelmessékedik.<sup>1</sup> Egyéb semmi, mert ami a szótárban még következik, az nem elvi jelentőségű, csakis néprajzi, anekdotikus vonatkozás, ami akkoriban igen divatos volt: minden nemzetnek van külön jellege, mint ezt példabeszédek is bizonyítják: könnyed mint a francia, féltékeny mint az olasz, méltóságos mint a spanyol, rosszindulatú mint az angol, részeges mint a német stb. Az *état* címszó alatt megtudjuk, hogy az állam nem egyéb, mint az emberek egy társasága, mely ugyanazon boldog vagy boldogtalan kormánynak uralma alatt áll. A nyelv pedig *langue* címszó szerint, azon teljesítmények összessége, melyek segítségével egy nemzet szóbelileg kifejezi gondolatait. Ez elég tartalmatlan meghatározást jellemzően egészíti ki a következő megjegyzés: ha egy nyelvet olyan nemzet beszél, mely több egymástól (politikailag) független népből áll, aminő a (politikailag több városállamra, tartományra stb. osztott) görög, olasz, német, akkor ezen nemzetnek független részei jogosan képeznek ki maguk számára eltérő nyelvi sajátságokat, ezen eltérő sajátságú nyelvek alkotják az egységes nemzeti nyelvnek, *langue nationale*, egyes dialektusait. Viszont oly népeknél, hol a nemzet kormányzás dolgában egységes,<sup>2</sup> ott a nyelvnek is egységesnek kell lennie; ott a tájszólásoknak sincs

<sup>1</sup> Nation, mot collectif dont on fait usage pour exprimer une quantité considérable du peuple, qui habite une certaine étendue du pays, renfermée dans de certaines limites, et qui obéit au même gouvernement.

<sup>2</sup> La nation est une par rapport au gouvernement...

joguk kifejlődniök, ott legfeljebb a műveletlen vidéki népség beszél patois-ban, mellyel művelteknek nem illik foglalkozniok. Eszerint az állami konstrukció határozza meg a nyelv alkatát is: firenzei és velencei dialektus, alsó-német és bajor szólásmód elismert, jogos képződmények, mert az olasz városok és német territóriumok egymástól függetlenek voltak, viszont a provençal-nyelvnek nincs joga az általános francia nyelv mellett szerepelnie, mert Franciaországnak egy a kormánya, s így kell, hogy egy legyen a nyelve is.

Mindhárom fogalmi meghatározásból világos, hogy az Encyclopédie emberei a nemzetet és nyelvet politikai szempontból nézték és érvényesülésüket az állam fogalmának alárendelték. Nemzet nem egyéb, mint egy kormány alatt, ugyanazon állami határokon belül élő emberek összessége; az állami terület a primér, s belőle vezetendő le a nemzet és nyelv területe. Ameddig terjed az államhatár, addig nyúlik a nemzet és nyelv is; az állam prepotenciája oly nagy, hogy a nemzetnek még azon jogát is elveszi, hogy egységes államban tájszólások szerint differenciálja önnyelvét. Az Encyclopédie szerzőire itt a Richelieutől inaugurált francia nyelvi és állami egység hatott, ennek mintájára követelik – más lehetőség eszükbe se jut –, hogy állami egységnek tökéletes nyelvi egység feleljen meg.

Az Encyclopédie és a racionalizmus uralma a XVIII. században minden udvarra és kormányra egyaránt kiterjedt, így a bécsire is. Ez utóbbira jellemző a legnagyobb tekintélyű osztrák államférfiú, a tudós Sonnenfels felfogása, kinek alapvető tankönyvein nőtt fel a magas központi hivatalnokok egész generációja, az örökös tartományokban úgy, mint Magyarországon. Államelméletében<sup>1</sup> a társadalmi szerződést korrigálva azt tanítja, hogy az egyes ember társasági és állami kapcsolatok nélkül védtelennek, elhagyatottnak érzi magát, hiányzik neki az élet kényelme, de szerencsére van neki természetes esze, mely arra indítja, hogy hozzá hasonlókkal társasági kapcsolatba lépjen. Igényei: kényelme és boldogsága kedvéért illeszkedik be a társas élet különböző köreibe: a házi, a családi és az állami közösségbe. Az állam célja ezek szerint az emberek biztonságát, kényelmét, jólétét megszerezni s fenntartani, e hármas fel-

<sup>1</sup> Jos. v. Sonnenfels, Grundsätze der Polizei, Handlung u. Finanz, 6. kiadás; Wien, 1786. 1., 3. 27. 109. 1., 2., 17. 71. 106. 1. Sonnenfels előzőire itt nem terjeszkehdünk ki, mivel egyedül a 90-es évek viszonyai érdekelnek.

adatból vezeti le Sonnenfels az államtudomány három ágát, a „Polizey”, a kereskedelem és az állami pénzügyek tanát. Ahol a rendszerben a nemzet szerepel, ott az tökéletesen egyjelentésű az állammal. A gazdag államról azt mondja, hogy ennek „nemzeti vagyona” és ennél fogva „nemzeti hitele” van, a javaknak az állam határai közt végbemenő forgását nemzeti foglalkozásnak nevezi, nemzeti fogyasztókról és termelőkről beszél, kiknek hálózata, egymással való érintkezése a tartományokra osztott államban is az egész államra kiterjed, s ép ezért neveztetnek *nemzeti* termelőknek és fogyasztóknak. Hogy a nemzeti probléma mai értelemben mennyire ismeretlen volt, erre mi sem jellemzőbb, minthogy ugyanezen Sonnenfels írt egy külön kis könyvet a „hazaszeretetről”,<sup>1</sup> ahol bár keserűen panaszkodik a hazaszeretet hiányáról, az a hazaszeretet, melyet követel, még sem egyéb, mint az állam szeretete. A haza definíciója tipikus a korszakra: az ország, hol állandó lakhelyünk van, a törvények, melyeknek uralma alatt áll egy ország, az ugyanott érvényben levő kormányforma, az ország többi lakosai, az ország javainak többi élvezői: ezek teszik szerinte mind együttesen a haza fogalmát.<sup>2</sup> A hazafi fogalmában a nyelvnek is tulajdonít egyesítő erőt, de nem többet, mint a közös uralkodó személyének, mely a hazafiakat egységben köti össze egymással. A kis könyvet gróf Apponyi Antal adta ki, Mária Teréziának ajánlva, s megfogadva, hogy a benne leírt formában híven fogja szeretni hazáját. Mint tudjuk, a fiatal Goethe, még az itt posztulált haza fogalmát is túlsoknak tartotta, s ezért Sonnenfels művét hevesen visszautasítá.

A korszak gondolkodásában az állam fogalma mellett nem maradt hely a nemzet számára. Nagy Frigyes kora ifjúságától kezdve öregségéig állandóan éles szemmel figyelte az európai államok strukturáját, népességüket, hadi- és pénzügyi viszonyaikat, uralkodók és államférfiak képességeit, hogy ezen adatokból pontosan meghatározhassa, milyen erő kifejtés várható egy-egy konfliktus alkalmával az illető államtól. Figyelmével természetesen Mária Terézia monarchiáját is megajándékozta. Mai szemmel legelőször is azt vennők észre, hogy a Habsburgi monarchia különböző nemzetiségű népekből állott, hisz ennek a sajátságának kétségtelenül befolyásolnia kellett a hatalmi kifejtést. Nagy Frigyes azonban

<sup>1</sup> Über die Liebe des Vaterlandes. Wien, 1771.

<sup>2</sup> Ugyanott. 10. l.

e nemzetiségi különbségre soha sem hivatkozott, mert nemzeti különbség az ő szemében nem volt számbavehető jelenség.<sup>1</sup> A bécsi államférfiak már kénytelenek voltak időnkint, a nemzeti erők nyilvánulásakor, észrevenni a monarchia különböző nemzetiségeit, de a korszak filozófiája, mely a nemzetet állami kapcsolatnak rendelte alá, egyúttal fel is hatalmazza őket arra, hogy a partikularisztikus, centrifugális formában nyilatkozó nemzeti erőket elhanyagolják, sőt a lehetőségig elnyomják. A közigazgatás és hadsereg egységesítése, német nyelv által, ekkor, VI. Károly császár és leánya, Mária Terézia alatt kezdődik,<sup>2</sup> az állam kezd belenyúlni oly viszonylatokba, melyekkel eddig nem törődött. Ilyen állami befolyás alá kerülő és egységesítésre várakozó terület a közművelődés is. Mária Terézia korában hatalmas kísérlet történik a monarchia egész iskolaügyének egységesítésére. Itt is az állami hatások prevaleálnak. A korszak államférfiai arra törekednek, hogy az egész államterületen egy és ugyanazon, államilag megszabott és istápoltt műveltség fejlődjék ki. A nagy királyné utolsó éveiben a bécsi kormány Hell Miksa tervei alapján Bécsben tudományos akadémiát akart felállítani, melynek költségeire szánták a monarchia összes tartományaiban a kalendáriumok nyomtatásából befolyó jövedelmet, közte a magyarországit is. Ez ellen a magyar kancellária tiltakozott, s a „genius nationis”-ra hivatkozva azt kérte, hogy a magyar kalendáriumok jövedelméből külön magyar tudományos akadémia állíttassák fel. A bécsi államtanácsosok, köztük Gebler és Eger bárók, kik a kormányban évtizedeken át döntő befolyást gyakoroltak a magyar ügyekre, nevetségesnek találják ezt a kívánságot, hogy minden nemzetnek külön akadémiaja legyen: a Habsburgi monarchiának elég egy, Bécsben, a székvárosban, amint Franciaországnak is csak egy van, a párisi. Pedig Franciaország is különböző részekből nőtt össze, akárcsak az ausztriai ház monarchiája,<sup>3</sup> teszik hozzá az államtanácsosok, akik a nemzetileg homogén Franciaország és a nemzetileg végzetesen heterogén osztrák monarchia közt semmi különbséget nem láttak,

<sup>1</sup> Fr. Meinecke, Die Idee der Staatsräson in der neueren Geschichte, München u. Berlin, 1924, 411. l.

<sup>2</sup> Fischel id. m. XXIX. stb. 1.

<sup>3</sup> Gleichwie Frankreich, das ebenfalls aus verschiedenen Teilen zusammen erwachsen ist, 1775. St. R.-irat, kiadva, H. Schlitter, Gründung der kais. Akademie der Wiss., a bécsi akad. Sitz-Ber., phil.-hist. Kl., 197. kötet, 5. sz., 133. l. Gebler germanizáló működésére l. Fischel id. m. 34. l.



mert nyelv és nemzetiség látóköriük határain kívül volt. Nyelvi és nemzetiségi erők mozdulásakor az állam érdekeit vélték követni, ha ez erőket visszanyomják és hatásukat paralizálják. De államérdekek mellett a felvilágosodás kulturális iránya is ezt követelte tőlük: a racionális irányban vezetett állam ezen felfogás szerint az emberi művelődés előharcosa lévén, a működését zavaró partikularisztikus erőket kulturális kötelessége volt háttérbe szorítania. És mivel II. József volt az, aki egész egyéniségét az általános humanizmus terjesztése szolgálatába adta, nem csodálkozhatunk, hogy ő volt egyúttal az is, aki a leghevesebben támadta a nemzeti erőket, melyekben csak partikuláris, rendi, antikulturális elemeket látott és létjogosultságukat, a lélekben gyökerező voltukat, az eddig előadottak alapján, fel sem foghatta, meg sem érthette.

## 2.

A racionalizmus filozófiája, bármily világosan, néhány közérthető tanra egyszerűsítve adták is elő nagy francia művelői, szellemi irány, s így komplex jelenség lévén, hatásában is különböző irányokat figyelhetünk meg. A tanait követő kormányköröket egységesítésre, a nemzeti, rendi tartományi különbségek letörésére, centralizálásra hatalmazta fel. Más oldalról ugyanez a szellemi irány vette pártfogásába a racionalisztikus kormányoktól üldözött nemzetiséget, az akkor még provinciális vagy rendi formákban jelentkező szegény kis nemzeti jelenségeket. Ez a hatás a felvilágosodási gondolatnak legbelső lényegéből származott: a felvilágosodás filozófiája, ha feladatát, a világosság elterjesztését komolyan vette, úgy a magas állami és udvari régiókból tovább hatolva, egyes emberekhez leszállva, kénytelen volt mindenkit azon a nyelven vezetni a művelődés és humanizmus útjára, melyet az megértett, mely neki anyanyelve volt. Idegen nyelven, akár a tudomány régi latin nyelvén is, hiába fordult volna az emberek

<sup>1</sup> A racionalizmus e hatását szépen kifejtette legutóbb Eckhardt Sándor, A francia forradalom eszméi Magyarországon. Bpest, (1923). 208. l. V. ö. Concha Győző találó kifejezését, A kilencvenes évek reformeszméi és következményeik, Bpest, 1885. 62. l. „e fölvilágosodást saját dialektikája előbb-utóbb nemzetivé teszi.” A 90-es évek magyar „philopatriáját” elemezve, Concha megállapítja: „A hazaszeretetet az államiság központjává, főelvévé tenni, tagadhatatlanul eredeti gondolat”, 54. l., úgy vélem, ez a fenti összefüggések elfogadása után eredetinek éppen nem lesz tartható.

nagy tömegéhez. Már József császár nyelvrendeletei előtt is meglepő világossággal fejezi ezt ki Bessenyei György:<sup>1</sup> „Jegyezd meg e nagy igazságot, hogy soha a földnek golyóbisán egy nemzet sem tehette eddig magáévá a bölcseséget, mélységet, valameddig a tudományokat a maga anyanyelvébe bé nem húzta. Minden nemzet a maga nyelvén lett tudós, de idegenen soha sem.” Máskor az ország rendjeihez, a politikusokhoz szólva: megállapítja: „Az ország boldogságának egyik legfőbb eszköze a tudomány. Ez mentől közönségesebb a lakosok közt, az ország is annál boldogabb. A tudománynak kulcsa a nyelv, még pedig a számosabb részre nézve, amelynek sok nyelvek tanulásában módja nincs, minden országnak született nyelve. Ennek tökéletességre való vitele tehát legelső dolga legyen annak a nemzetnek, amely a maga lakosai között a tudományokat terjeszteni, s ezek által amazoknak boldogságokat munkálkodni kívánja.”<sup>2</sup>

Ezzel a jellegzetesen felvilágosodási gondolattal találkozunk mindenütt a II. József éveiben megélnékülő nemzetpolitikai irodalomban. Révai Miklóst is ez, a műveltség szeretete, a művelődésnek szegénysorsú magyaroknál szinte tragikusan olthatatlan vágya vitte a magyar nyelvhez, melynek szolgálatába adta azután egész hányatott életét. 1783-ban a magyarnyelvű újság megjelenéséről adván előtudósítást, Bessenyei tanítására hivatkozik, s a művelődés érdekében követeli az anyanyelv megbecsülését és szeretetét. Elsősorban a már felvilágosodott nép, a francia példája hat, a franciát állítja Révai is követendő például a magyar elé, mert a francia az ő saját nyelvét „mennyei nyelvként” becsüli és szereti, s példájával már a németet és az oroszok fagyosabb szívót is felgyúlasztotta, úgy hogy most már a magyaron van a sor. Nem kell félnünk, hogy elmaradunk a művelt nyugatiaktól. „Csak forró igaz szeretet kell hozzá, azonnal kitetszik azután, mire nem emelkedhetik akármi nyelv is. Avagy te lehetnél-e már, kedves magyar nemzetem, oly érzékenytelen, hogy ne szeretnéd hazanyelvedet? hogy se ne örülnél, se ne kedveznél azon annyiképen munkálkodó gondos gyermekeidnek?”<sup>3</sup>

<sup>1</sup> Magyarság, 1778. 6. l.

<sup>2</sup> Egy magyar társaság iránt való jámbor szándék. Bécs, 1790. kiadta Révai Miklós, – itt ország és nemzet nyelve világosan synonym.

<sup>3</sup> Csaplár Benedek, Révai Miklós élete. Bpest, 1881–1889. 2, 109. l.

Bessenyei és Révai nyilatkozatai, melyek még József császár nyelvi merénylete *előtt*, tehát attól függetlenül jöttek létre, meggyőzően mutatják, hogy a 90-es évek nemzeti mozgalma nem kizárólag reakció volt a császár erőszakos rendelkezéseire. Sőt, ha végig nézzük e korszaknak igen nagyszámú, a magyar nyelvvel foglalkozó írásművét, hajlandók leszünk a reakciónak a mozgalom előidézésében aránylag csekély szerepet tulajdonítani. A vezető írók: Bessenyei, Báróczy, Révai, Rájnis, Bacsányi, Péczeli, Kazinczy tiszta szívvel, mondhatnók: a szív ártatlanságában dicsőítik a magyar nyelvet, sajnálkoznak annak elhanyagolt, megvetett voltán és ha van is bennük valami támadó célzat, az nem a császár rendeletei ellen irányul, akinek különben ők majdnem mindnyájan lelkes hívei is voltak, hanem elsősorban a magyar nyelvet a latin, német és francia kedvéért elhanyagoló előkelőbb magyarság ellen. A nyelvi mozgalomnak ezt a félszázadon át folyton erősödő hangját már Bessenyei megüti Mária Terézia uralma alatt, kemény szavakkal szidalmazva a magyar nyelv *magyar* lebecsülőt: „olyan szánakozásra, s egyszersmind köpedelemre való csekélységgel kicsinyítik némelyek magukat, hogy magyarul nem lehet, mondják, jól írni, okoskodni, mivel sem ereje, sem elégsége nincsen a nyelvnek” ...<sup>1</sup> A mozgalom ebben a stádiumában, ameddig t. i. a felvilágosodás szolgálatában az anyai nyelvet akarja művelni, független minden politikumtól, reá II. József állásfoglalása sincs hatással. Ha előzményeit kutatnók, úgy egyrészt a XVII. század óta jelentkező tudományos érdeklődéshez kellene fordulnunk, melynek tárgya a magyar nép eredete volt – minden nemzeti érzésnek, nemzeti öntudatnak kútforrásánál ott áll a kezdet, az *origo* után való kérdezősködés, másrészt az előző korszaknak magyarul író költőit kellene felsorakoztatnunk, Gyöngyösi Istvántól Faludi Ferencig, akik munkásságukkal ébren tartották azt a tudatot, hogy a magyar nyelv mégis csak használható valamire, legalább is olyan instrumentum, melyet kár volna végkép félredobni. Ezen tisztán kulturális alapon nőtt fel a 80-as és 90-es évek nyelvmentő mozgalma, minden politikai salaktól mentesen; hordozói is egyszerű írók, társadalmilag akkor is alacsony sorban álló, megvetett középiskolai tanárok, kiktől távol állott minden hivatali, politikai ambíció. Ezek azok, akik „a dülő magyarság alá hajoltak támogató válllaikkal” s akikben

<sup>1</sup> Magyarság. 3. l.

„valaha a megújult haza tisztelni fogja nyelve fentartásáért eleget szenvedett mártirait”, – Révai Miklós szavai ezek, melyek önmagára is ép úgy illenek, mint többi társaira.<sup>1</sup>

A mozgalom célja nem egyéb, mint a jövőbeli magyar kultúra egyetlen lehetséges és célszerű eszközét, a magyar nyelvet alkalmassá tenni a tudomány és irodalom művelésére. Már Bessenyei munkásságának is egyik főtörekvése, saját jó példájával megmutatni, hogy a magyar nyelv ép oly alkalmas bármily írásmű szerkesztésére, mint akár a művelt nyugati nyelvek. Ő, akinek öles alakja, robusztus ökleivel legelsőként döngette a magyarnyelvű műveltség kapuját, még azt is magyarázni kénytelen idegen gondolkodású honfitársainak, hogy hiszen *vannak* magyar szavaink, hogy az előző nemzedékek „magyarul is csak adtak nevet a dolognak és lehet rajta írni, beszélni”, nem vagyunk tehát művelődésünkben kizárólag az idegen nyelvekre utalva.<sup>2</sup> Tőle egyenes út vezet, a felvilágosodott humanizmus útja, a finomabb testalkatú, differenciált érzelmeknek kitett Kazinczy Ferenchez, aki már itt is, ott is Faludinál csak úgy, mint saját műveiben is repeső lélekkel, az ő kifejezése szerint „felsikoltva” fedezi fel a magyar nyelv kápráztató szépségeit és elvont fogalmak kifejezésére is hajlékony voltát. Az általános emberi, a felvilágosodás szelleme oly erős benne, s nemzeti érzése, nyelv-szeretete annyira ebből táplálkozik, hogy ahol a kettő összeütközésbe jut, habozás nélkül a felvilágosodás mellé áll és a magyar nyelven jelentkező műveletlenséget már nem hajlandó elfogadni csak azért, mert magyar nyelven, magyar köntösben jelentkezik. Gvadányi egyik munkáját „káromkodva” olvassa, a pesti egyetem első magyar nyelv-tanárának, Vályi Andrásnak a magyar nyelv hathatós voltáról tartott beköszöntőjét szigorúan bírálja,<sup>3</sup> Dugonics Etelkájában „legízetlenebb galantériát, legalacsonyabb popularitást s gyermeki affectatiót” lát, s megjegyzi, hogy bár ő maga is „csaknem a szenvedhetetlenségig, csaknem a más nemzetek megbántásáig kevélykedik abban, hogy magyar”, Etelkát olvasván, magyar voltán szégyenkezett.<sup>4</sup> Európai ízlése, felvilágosodott műveltsége szorítják össze a

<sup>1</sup> Csaplár id. m. 3, 162., 163. 1. Hogy a nyelvi mozgalom az „írók összességének” érdeme, kimutatta már Takáts Sándor: Péczei József élete, Nemzeti Könyvtár, 39. köt., 89. l.

<sup>2</sup> A magyar néző, bevezetésében.

<sup>3</sup> Levelezése, Váczy János kiadásában 2, 223. l.

<sup>4</sup> Id. m. 1, 191. l.

partokat, melyek közt annál ragadóbb rohanással tör célja felé, a magyar nyelv kiművelésére, Kazinczynak nemzetszeretete. Folyóiratában egy fordítást közölve: lelkendezve magyarázza: „minő voluptuosus hangzatok! minő kedves jambusi numerus! Kedves anyai nyelvünk! mikor fogják a mi szépeink érezni, hogy valósággal szép vagy? hogy véghetetlenül felülhaladod a franc persiflaget, a német mormogást?”<sup>1</sup> Az általános emberi Kazinczyban felmagasítá és intenzívvé tette magyar nyelv szeretetését, s ebből érthető, miért gyűlölte, csipkedte s üldözte egész életében nagy kortársát, Berzeviczy Gergelyt, aki pedig műveltségben vele egyértékű volt, de akiben a felvilágosodás szelleme végképen legyőzte a magyarságét és őt a magyar nyelvvel szemben a latin pártolójává tette.

A magyar nyelvi mozgalom ebben a kezdő stádiumában még nem egyéb, mint a felvilágosodás filozófiájától megtermékenyített, magyar kultúrtörekvés. Mint ilyen, párhuzamba helyezhető a pár évtizeddel előbb kulmináló német mozgalommal, anélkül, hogy ez utóbbi egyenesen hatott volna a magyar fejlődésre. Justus Mösernél és a német patriotikus irodalomban a magyarhoz hasonló gondolatokra lehet találni, de alig olyanra, melynek hatása a magyarra kimutatható volna. Német és magyar fejlődés külön fa, mindegyik saját, elkülönített, bár egymáshoz hasonló étellel. A forráskritikailag kimutatható német hatás inkább negatív irányú, vagy külsőségekben nyilvánul. Ilyen külsőleges hatása volt a századközep egy nagyhírű svájci írójának, a hannoveri szolgálatban álló Johann Georg Zimmermannnak, aki a „magános életről” írt, magyar fordításban is megjelent munkájában racionalisztikus-humanista életböleseséget hirdetett.<sup>2</sup> Másik munkája a „nemzeti büszkeségről” szól, s benne könnyed társalgó stílusban, mulatságos történetkéek elmondásával jellemzi a francia, olasz, spanyol nemzeti egyéniségeket, megállapítva, hogy a nemzeti büszkeség sokszor nevetséges ugyan, de nem egyszer szükséges oly népeknél, melyek jövőt várnak és remélnek. Zimmermann felfogása a nemzetek különbségeit illetőleg egészben véve ugyanaz, mint Voltaire-é: ő is észreveszi a különböző népeknél különböző formában jelentkező morális tulajdonokat, anélkül, hogy azoknak a nemzeti egyéniségből folyó jellegét és a

<sup>1</sup> Orpheus, 1790. 1, 50. l.

<sup>2</sup> Ballagi Géza: A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig, Budapest, 1888. 626. l., v. ö. Allgemeine Deutsche Biographie, 45, 273. l.

külsőleges morális megnyilatkozások lelki háttérét méltányolni tudná. Íróink ezt a munkáját eredetiben, majd magyar fordításban is sokat használták: felvilágosodási hangulata megfelelt az övéknek, és szívesen fogadták tőle azt a tanítást, hogy nemzeti büszkeség dicséretreméltó, sőt különösen hasznos dolog akkor, ha a nép nyomorba süllyedt, elnyomás alá került; ilyen esetben a büszkeség hathatós eszköze lehet a felemelkedésnek.<sup>1</sup>

Jelentősebb Herdernek hatása, aki a nacionalizmusnak a romantika felé haladásában a tisztán állami szempontokat alkalmazó felvilágosodással ellentétben a nemzetiség lelki gyökerei iránt már nagy fogékonyságot tanúsít. József nyelvredeleteinek antihumanisztikus mivoltát a korábbi racionalistákkal szemben világosan felismeri: „Van-e az ősi nyelvénél kedvesebb birtoka egy népnek, különösen egy műveletlen népnek? Hisz abban lakozik a nép egész gondolatkincse, tradíciói, története, vallása, életbölcsesege, egész szíve és lelke. Aki az ily néptől nyelvét elveszi, vagy meg nem becsüli, az, megfosztja őt egyetlen halhatatlan, a szülőktől gyermekekre öröklődő tulajdonától.” József császár pedig közelről, személyesen ismerte népeit, annál inkább csodálható, szinte érthetetlen, miért nem tartózkodott e rendelkezésektől, melyekkel egész népeknek eszét, becsületét és jogait rabolta el. A felvilágosodás tárházából merített megokolást: József az ügyek gyorsabb intézése és a kultúrának gyorsabb terjesztése végett tette ezt, nem fogadja el Herder: a nép kultúrájának nem kell gyorsan és nem lehet idegen nyelven jönnie, egyesegyedül a saját nemzeti talaján fejlődhet, öröklött és tovább öröklődő nyelv használatával.<sup>2</sup> Mint látható, ugyanazt fejezi ki általános humanisztikus nyelven, amit a német nyelv ellen felszólaló magyarok nemzeti frazeológiájukkal. Herder egyébként is jó szemmel nézte a magyar mozgalmat: hibának tartja a magyar korona elvitelét és hogy József nem koronáztatta meg magát<sup>3</sup> és

<sup>1</sup> Vom Nationalstolze, több kiadása van 1758–1783 közt. 1792-iki magyar fordítása Őri Fülöp Gábortól, amire: Thienemann Tivadar barátom tett figyelmessé. Zimmermann e műve már Sonnenfelsre is hatott, Über die Liebe das Vaterlandes 105. l.-, nálunk félszázadnál tovább vannak nyomai, így pl. Jacob Ferd. v. Miller. Versuch patriotischer Vorschläge zur Aufnahme der ungarischen Sprache, Pesth 1806. művében.

<sup>2</sup> Herder, Briefe zu Beförderung der Humanität, erste Sammlung. Riga, 1793. 146. l. 10. levél.

<sup>3</sup> Ugyanott 154. l.

örömmel konstatálja, hogy Józsefnek egyébként legjobb szándékú uralkodása alatt nemcsak Bécsben és Csehországban, de Magyarországon is kitűnő írók támadtak.<sup>1</sup> Mindezt Herder 1793-ban írta, néhány évvel azután, hogy az *Ideen*-ben a magyarok iránt még teljes és tökéletes tudatlanságot árul el. Az a Herder, aki könyvének bámulatraméltó kompozíciójában világokat átfogó pillantással tárja elénk a csillagos universum mérhetetlenségét és abból fokról fokra konkrétizálva, a földet körülvevő levegő, a földkéreg, annak kezdetleges szerves alakulatain át jut el az emberhez és ennek legkomplikáltabb testi és lelki szerveihez, melyek működéséből szinte észrevétlenül fejleszti ki a világtörténetet; az a Herder, aki mindezt, csillagesodákat és kis virágszálakat, görög műveltséget és állatias sorban sínylődő négereket egyforma meleg szeretettel sorakoztat fel a humanizmus mindent átfogó vásznán, a magyarokról nem tud egyebet mondani, mint hogy fegyverrel kezükben, rabolva és pusztítva törtek be Európába, ahol azonban csakhamar sikerült őket ártalmatlanná tenni; ő, a humanizmus apostola, alig palástolja megalégedését azon kilátás felett, hogy a saját országukban a németekkel, oláhokkal, szlávokkal szemben kisebbségbe jutott magyaroknak néhány század mulva tán nyelvüket sem fogja a világ ismerni.<sup>2</sup> Nem tudjuk és itt nem is lehet feladatunk kutatni, minő pozitív hatás alatt állott Herder, mikor e sorokat papirosra vetette,<sup>3</sup> annyi bizonyosnak látszik, hogy ő főntebb érintett 1793-iki munkájában revízió alá vette ezt az elítélő nyilatkozatot, mint ahogy a humanitásról írt leveleiben általában is kiegészítette, körülírta főmunkájának szigorú kompozícióba foglalt, s már azért is röviden és néhol félreérthetően, egyoldalúan fogalmazott tanait. A magyarokra az első, elítélő nyilatkozat hatott, a másodikról alig vettek tudomást. A magyar jövőt tagadó herderi szózatnak Széchenyi Ferenc gróf sötét hazafias töprengéseiben is nagy szerep jutott, s

<sup>1</sup> Ugyanott 131. l.

<sup>2</sup> Herders Sammtliche Werke, ed. Suphan, 14. kötet, *Ideen*, 2, 269. l., v. ö. Pukánszky Béla, Herder intelme a magyarsághoz, Egyet. Philol. Közlöny, 1921. 35, 83. l.

<sup>3</sup> Nincs kizárva, hogy a további kutatás esetleg Schlözer hatását fogja kimutatni, akit a szlávok patronusának neveztek, v. ö. Alfr. Fischel, *Der Panslawismus*, Stuttgart u. Berlin, 1919. 34. l. és a névtelen bírálatot (Engeltől) a jénai *Allgem. Literatur-Zeitung*, 1798. febr. 15. sk. számokban. R. Haym, Herder, nagy műve nem nyújt itt felvilágosítást.

a nemzetvég gondolata Herder hatása nyomán nyomul be a nyelvi és nemzetiségi eszmékbe. A legtöbb magyarra ösztönzőleg, erőket megacélozóan hatott. A magát „tótos vallású és születésűnek” valló báró Prónay László már 1788-ban írja Kazinczynak: „Most eljőve az idő és az óra, melyben ezen nagyra nőtt nemzet nyelvének erejét régi poétáiban keresi, sőt találja, s azon fogva végzetlenül emeli. Erősen el vagyok én arról hitelve, hogy a magyar nyelv végső múlásának célja még nem jelent bé ... Én legalább fanatikus becsülője vagyok hazai nyelvünknek, s mindazoknak, akik azt a végső feledékenységtől oltalmazzák.”<sup>1</sup> A végső feledékenység, a végső elmúlás veszedelme az, ami a nyelvmozgalmat kiemeli az esztétikai lelkesedés, a klasszikus hagyományokon alapuló általános hazaszeretet fogalmi köreiből és megindítja azon fejlődést, melynek során a fajszeretethez immár politikai érvényű képződménye fog előállni.

Ezt kell szem előtt tartanunk, ha a nyelvszeretet most kezdődő tényein végigtekintünk. A nyelv elmúlása a nemzetnek elmúlása is, egyedül ez a tudat, a nyelv és nemzetiség feloldhatatlan egységének tudata magyarázza meg azt a lelkesedést, mellyel e korszak írói a nyelv művelésére alapítandó tudóstársaság eszméjét felkarolták. Köreikben néhány, inkább a szemlélő, még csak nem is a mecénás szerepét játszó főúron kívül szegény protestáns papokat és még szegényebb, kolostorukból kiűzött, kegyelemkenyéren tengődő szerzeteseket találunk, akiknek látóköre és befolyása sem a törvényhozás, sem a közigazgatás régióiba ki nem terjedt. Ez egyszerű emberek társasága megtiszteltetésnek és útmutatásnak nézte, amikor gróf Pálffy Károly kancellár Péczelinek a Henriás fordításához gratulált: „Megmutatta az Úr, mily gazdag a mi nyelvünk és hogy a kifejezéseknek hathatóságában egy nyelvnek sem enged”.<sup>2</sup> A nemzetiségnek már tudatossá vált szeretete ezekben a körökben csakugyan kizárólag a „nyelv hathatossá tétele” által működhetett, innen az a végtelen lelkesedés és áldozatkészség, melyet a papok és tanárok az akadémia felállítására pazaroltak.

<sup>1</sup> Orpheus. 1, 15. l. és Kazinczy Levelei. 1, 190. l.

<sup>2</sup> Takáts S. id. m. 39. és 133. l. Ezt a levelet Pálffynak Pászthory Sándor készíté, kiről még később szó lesz. V. ö. Kazinczy, Pályám emlékezete, Abafi kiadása, 74. l.



Az akadémiai eszme a XVIII. század közepétől kezdve állandóan napirenden van, s kivéve Tersztyánszky Dánielnek 1770-iki tisztán tudományos tervét,<sup>1</sup> megszakítás nélkül függvényét képezi a nyelvművelő törekvéseknek. Már Bod Péter jónak látná tudós emberekből magyar társaságot alakítani „a magyar nyelvnek ékesgetésére”.<sup>2</sup> A 70-es években piaristák alapítanak kis nyelvművelő társaságokat.<sup>3</sup> Péczeli a Mindenés Gyűjteménynek különben igen csekély jövedelmét ajánlja fel a „magyar nyelv pallérozására” alakítandó kis társaságnak,<sup>4</sup> az íróknak különböző tömörülései is ily célból történnek, így alakult 1779-ben a „hazafiúi magyar társaság” Pesten, melynek Bessenyei, Horányi, Ányos, Kreskay stb. voltak tagjai,<sup>5</sup> így gyűlnek össze 1790-ben Kassán Szabó Dávid, Kazinczy, Bacsányi, Simai Kristóf és tanácskoznak, mi módon helyezhessék a magyar nyelvet illendő méltóságába.<sup>6</sup> Az egész mozgalmat összefogják Bessenyei és Révai nagyszabású törekvései, s elmondhatjuk, hogy mire 1790-ben szélesebb körökbe is benyomul mind a két hazában a nyelvművelés gondolata, addigra íróink már tökéletesen kialakították, kiépítették a tervet, melynek megvalósítása a politikusok feladata lőn.<sup>7</sup>

A nyelvkérdés ezen első fokozatát, a szellemi alapvetést az ország szellemi munkásai végezték el, mint láttuk, koruk általános racionalista mozgalmából kiindulva; a gondolat már II. József *előtt* megszületett; az ő uralkodása alatt, de az ő rendeletei nélkül is, megérett arra, hogy szélesebb körökbe is behatoljon. Ez a pillanat az, amikor a tisztán szellemi területről a politika világába átmerészkedve, a nyelvművelés racionalista gondolatából, a

<sup>1</sup> Fináczy Ernő, Adalék egy magyarországi tudós társaságnak 1770. évi szervezetéhez, Századok, 1904. 369. l.

<sup>2</sup> Csaplár id. m. 2., 147. l.

<sup>3</sup> Takáts Sándor, Benyák Bernát és a magyar oktatásügy. Bpest, 1891. 137. l. stb.

<sup>4</sup> Takáts, Péczeli 48. l. Mindenés Gyűjtemény. 1, 4. l.

<sup>5</sup> Császár Elemér, Bessenyei akadémiai törekvései. Bpest, 1910. 46. l., ugyanitt az akadémiai törekvések racionalisztikus, népboldogító eredetének kimutatása.

<sup>6</sup> Csaplár id. m. 3., 157. l.

<sup>7</sup> E régebbi akadémiai törekvésekre l. A M. Tudós Társaság Évkönyvei I. Pest, 1833. és Fejér György, Jutalomra érdemesített értekezés egy magyar tudóstársaság legkönnyebb és leghelyesebb felállításáról, Pest, 1809.

nyelvszeretetet ártatlan érzelméből *nyelvkérdés* lesz, az a bonyolult összetételű politikai képződmény, mely korlátlan hatalommal képes halálos gyűlöleteket és izzásig hevült mozgalmakat felkelteni.<sup>1</sup>

### 3.

Magyar nyelv művelőink, koruknak felvilágosodási eszméitől áthatva, nem gondolhattak arra, hogy munkásságuknak Magyarország határain belül is lehetnek korlátai. A valóságban, a nyelv-művelési gondolat terjedésével csakhamar kiderült, hogy a nyelv és állam határai még nem esnek egybe, tehát, a már fent említett felvilágosodási elv szerint, arra kell törekedni, hogy e kettő egybe tétessék. A nyelv-művelési eszme az igen csekély számú olvasó-közönségben elsősorban a fiatalok, a közép- és felső iskolák hallgatói közt terjedt. A Dunántúl és Felvidék katolikus szemináriumaiban az új szellem már magyar, német és tót anyanyelvű növendékpapokra hatott, s Péczeli Mindenés Gyűjteménye már 1790-ben örömmel állapítja meg, hogy a pozsonyi szemináriumban a növendékpapokat magyarul kérdik, s ezek, köztük a tótok is, szívesen felelnek magyarul. A pesti növendékpapság főkormányzója, Wohlgemuth Fülöp maga is magyarul kezd tanulni és már megengedi, hogy növendékei is egyes tárgyakat magyar tannyelven tanuljanak addig is, míg „idővel az egész szent tudomány kedves nyelvünkön taníttatna”.<sup>2</sup> Wohlgemuth nem elégszik meg a született magyarok serkentésével, a horvát, tót és német ifjakat is buzdítja a magyar nyelv tanulására, úgy hogy „közülük már sokan nemcsak értik a magyar könyveket, hanem magyarul is beszélhetnek”.<sup>3</sup> Az egykorú újságok teli vannak e „tisztelendő növendék pap urak” „ezen jónövésű plántái a magyar anyaszentegyház kertjének” dicséretével s tudjuk, minő megható áldozatokat tettek e szegény és alacsony-sorsú kispapok a magyar irodalom fellendítéséért. Itt azonban csak az érdekel bennünket, hogy e szemináriumok s még néhány

<sup>1</sup> Hasonló nyelvi mozgalomnak, a dánnak, hasonlóképp racionalisztikus eredetére l. Otto Brandt, *Geistesleben u. Politik in Schleswig-Holstein um die Wende des XVIII. Jhs.* Deutsche Verlagsanstalt, Stuttgart, 1925. 53, 56. stb. 11.

<sup>2</sup> *Mind. Gyűjt.* 1790. III. negyed 34. l. ; IV. negyed 87. l.

<sup>3</sup> *Hadi és más nevezetes történetek 1790,* 121. l.

protestáns, főként ágostai evangélikus középiskola, így különösen a soproni,<sup>1</sup> volt az amelynek talaján a gyakorlatból, magyar és nem-magyar anyanyelvűek együttéléséből nőtt ki a racionalista gondolkozás számára a nyelvkérdésnek iskolaügyi oldala. Ezen érdeklődés kifejlődését kétségtelenül gyorsította József császár rendelete, mellyel az iskolák nyelvét egyik napról a másikra németté tette. A rendelet persze nem volt végrehajtható, a németül nem tudó tanárokat nem lehetett elküldeni, mert nem volt kit tenni a helyükbe s így a felsőbbségnek túrníe kellett, hogy továbbra is latinul tanítsák azon osztályokat, amelyekben a német tannyelv volt előírva;<sup>2</sup> de a rendeletből származó naponkinti konfliktusok hozzájárultak, hogy a tannyelv kérdése aktuálissá legyen. Az iskola és vele a törvényszéki tárgyalások német nyelve volt az, mi a lakosság minden rétegét közelről érintette; sem nemesnek, sem politikusnak nem kellett lenni, hogy a tan- és törvényszéki nyelv elnémetesítésén bárki is fennakadjon. A mindennapi élet sok kis konfliktusát nézve, nem csodálkozhatunk, ha egyszerre megjelenik előttünk az egész későbbi nyelvkérdés dióhéjba szorítva Péczeli József formulázásában.<sup>3</sup>

„Ha a korona Bécsben maradt volna is, ha földjeink felméréstettek volna is, ha a nemesség adó alá vettetett volna is, mégis csak megmaradt volna a mi magyar nemzetünk, de ha az iskolák németül tanítottak s a törvényszékek németül folytattak volna, úgy a magyarság az európai nemzeteknek lajstromokból végképen kitöröltetett volna. Egy néhány esztendőktől fogva majd csaknem úgy lehet e részben képzelni nemzetünket, mint egy iszapban elsülyedt hajót, melynek már holmi apró csajkák és csónakok a hátán hajókáztak el. Ezt az ült hajót egy emelőrúddal lehetett a többek közt az iszaptól felvenni, hogy még egyszer a víz színén lebegessen és kiterjesztett vitorlával repülhessen. Ez az emelőrúd volt a nyelv, melyet minden valláskülönb-

<sup>1</sup> Mind. Gyűjt. 1790, III. negyed, 247. l. Kis János külön felemlítve; az ágostai iskolák tanárai Németországban tanulván, nagyobb mértékben és tökéletesebben vehették át az egykorú német racionalisztikus ideákat.

<sup>2</sup> Pl. Székesfejevárott, Takáts S., Benyák Bernát, több helyen.

<sup>3</sup> Mind. Gyűjt. III. negyed, 288–289. l., részben idézve Takáts, Péczeli 272. l.

ség nélkül féltének minden igaz magyarok”, ezekután pedig kifejti, hogy a német helyébe nem szabad visszavenni a latint, hanem egyedül a magyart: a törvényszékek és általában a „polgári dolgok” nyelve ezután magyar legyen, mert csak így lehet remélni, hogy a magyar nemesek, bárók és grófok visszatérjenek hazai nyelvükhöz s annak gyakorlásával igyekezzenek a hazának Pittjei és Foxaivá lenni; de ezentúl is várni lehet, hogy „mindazok, valakik Magyarországon és Erdélyben laknak, ötven esztendő alatt mind született magyarokká lesznek.”

A gondolat örült rohanását mai szemmel alig tudjuk végigkísérni. Ma még Herder ítélete alatt görnyed és az európai nemzetek lajstromából kitörölnék véli a magyart s a következő pillanatban egyetlen adminisztratív rendszabály segélyével elérhetni reméli, hogy a nemzettől elfordult magyarok visszahajoljanak és az ország nem-magyar nemzetiségei is magyarrá váljanak, azok a nem-magyarok, kiknek százezrei csak tíz-húsz éve, hogy Magyarországon laknak és itt zárt településben magyar lakostól és szomszédától mentes hatalmas idegen foltokat képeznek. Valóban, csak a racionalizmus könyvországából származott doktrínák hitethették el íróinkkal e változás lehetőségét és rajzolták elébük az ígért földét, a magyar nemzetállamot abban a szegényes Magyarországon, hol a magyarságnak akkoriban önrendelkezési joga sem kulturális, sem politikai tekintetben háromszáz év óta nem volt többé. De a racionalista szellemben felnőtt költők egymásután bepillantanak ebbe az ideálországba. Révai Miklós már látja az időt, mikor az oktatás segélyével szívesen válik magyarrá tót, rác, oláh, német s mindnyájan „fogadott magyarok” lesznek a születettek mellett.<sup>1</sup> Kazinczy 1790 elején írja, hogy ha a német helyébe a magyar nyelvet hozzuk be, akkor „nemzetünkől különös nemzet válik, örökös fal lesz a magyar és nem-magyar közt vonva s az idegen vagy magyarrá lesz közöttünk, vagy éhhal el; szemlátomást fogunk előmenni a tanulásban, magyar csemetéink magyar nevelőket kapnak s a mesterségekben és tudományokban oly szerencsés virágzásra lépünk, mint amilyenre Németország lépett, minekutána a kihalt római és idegen francia nyelvtől elállott s tulajdon nyelvén kezdette írni könyveit. E célnak elérésére pedig elmúlha-

<sup>1</sup> Csaplár id. m. 3, 273. l.

tatlanul s mindenekfelett az kívántatik meg, hogy az oskolákban magyar nyelven taníttasson az ifjúság”.<sup>1</sup>

A gondolkodás ezen pontján lehetetlen többé észre nem venni, hogy az országban nem-magyar lakosság is van, ami pedig a latin tannyelv és a latin közigazgatás idején, a racionalisztikus államfelfogás hatása alatt nem képezte a megfigyelés vagy gondolkodás tárgyát. A szem azonban, mely erre a realitásra ráterelődik, a dolog természeténél fogva az akkor divatos szemüveggel van ellátva, a kultúra az, ami érdekli, nem a nemzetiség, melynek fogalma ismeretlen előtte; a kultúrát pedig csak saját nyelven lehet gyakorolni s a kultúrának olyannak kell lenni, minő az ország. Magyarországon tehát magyarnak. Az államhatár az egyetlen, melyet ez a kor ismer, nyelvhatárt vagy nemzetiségi határt még nem. A felvilágosodás elveit megvalósító francia forradalom Németországtól elvett területen nyíltan franciásít: a Konvent biztos a 1793-ban proklamációjában kijelenti, hogy kötelességének ismeri „*franciser Vadministration*”: a kultúra érdekében, amely neki a szabadság képében jelenik meg. Hogy a szomszéd népek a szabadság áldásaiban részesüljenek, ezért a forradalom embereinek egyenesen kötelességük a szomszéd területeket meghódítani és franciává tenni. Igaz, ez annexiókat az emberi jogok deklaratorai kénytelenek voltak némi szemérmes lepellet befödni, ez a lepellet volt a népszavazás, melyet a forradalom hozott divatba, de máris úgy, minőnek ez később is megmaradt: a hódítás és elnemzetlenítés ürügye, hamis cégére gyanánt. Az 1792. savoyai népszavazásra a párisi kormány 19.000 katonát küld le, kimondottan azért, hogy „biztosítsa a demokrata pártnak azt a túlsúlyt, melyet óhajtunk neki”.<sup>2</sup> A racionalista tan még mindig hat: a fő, hogy a népek műveltsége emelkedjék, a felvilágosodás terjedjen; ennek érdekében nincsenek népi és nemzeti határok, sőt a forradalom mire megerősödött, állami határokat sem respektált többé a szabad-

<sup>1</sup> Hazai stb. történetek 1790, II. negyed, 415. l., Orpheus 1790. I. 153 l. és Levelei 2, 45. l.; Kazinczy fenti gondolatának, tehát racionalista elvnek továbbfejlesztése a romantikába átmenő Kisfaludy Sándornál: „Mihelyt egyszer a magyar nyelv szükséges és úgyszólván kenyérvelv lesz a hazában, bizonyos, hogy egy mostam jó magyar helyett akkor százak fognak támadni”, Kisfaludy Sándor munkái, kiadta Angyal Dávid, 8, 146. l. 1806-ból s utána az egész, később említendő kenyérvelv-theoria.

<sup>2</sup> Johannet id. m. 98, 100, 255. l.

ság és felvilágosodás nevében; Napoleon pedig ugyanúgy tesz a rend és Franciaország biztonsága érdekében.

A gondolatmenet a magyar íróknál ugyanaz, csak az eszközök szerényebbek, szinte gyermekesek, amennyiben egyáltalában gondolnak eszközökre és nem tisztán jámbor óhajtásokkal foglalkoznak. A vérmesebb Bacsányi 1790-ben érkezettnek látja az időt, hogy a jóakarátú Lipót engedelmével „most vagy talán soha sem” a magyar nyelv behozassák, nehogy a „naponkint hazánkba sereglő sok gyülevész nép” nyelvétől a mienk lenyomassék.<sup>1</sup> Kazinczy elismeri, hogy kicsiny és csekély mindennek kezdete, elismeri, hogy a tót hegyek közt van három-négy vármegye, hol a nemesek még nótáriusi magyarságra sem képesek, s ezen úgy vél segíteni, hogy a Tisza és Duna partjairól az ifjak menjenek a felvidékre, ott indigenatust szerezzenek és beházasodjanak; a vármegyék gyűléseikről jegyzeteiket magyarul küldjék egymásnak és a fődolog, hogy a nem-magyar gyerekek az iskolában magyarul tanuljanak. Így reméli, hogy a magyar nyelv *első és közönséges* lesz az országban.<sup>2</sup>

Alig tíz esztendei időközről van szó, mely alatt a fentiek szerint a nyelvi gondolat tisztán írók gondolkodásában hatalmas politikai programmá dagad. Báróczynak a „védelmeztetett magyar nyelv” dolgában írt párbeszéde még kizárólag a nyelvi tényekkel foglalkozik s a deák tanítási nyelv megmaradását kívánja;<sup>3</sup> Bessenyei komoly fejtegetéseiben a nyelvügy már kifejezője, helyettese, előfutárja a nemzetiségnek, és a többi írónak, Kazinczynak, Bacsányinak, Révainak többé-kevésbé töredékes gondolatai után már 1790-ben megjelenik a magyar nemzeti nyelvprogram, mely hosszú időre megállapítja, mire érdemes és mily eszközökkel törekedni. Szerzője Decsy Sámuel, nemes orvos, a „sötétség”, papok, szerzetesek és babonáiknak heves ellensége.<sup>4</sup> Decsy még a racionalista álláspontból indul ki: egyik célja a magyar nyelv szorgalmas művelése, mert enélkül a tudományok nem virágozhatnak az országban; másik célja, hogy „természeti és polgári állapotunkra

<sup>1</sup> Csaplár id. m. 3, 312. l.

<sup>2</sup> Kazinczy id. h. 40–47. l. Hasonló terminológia van Aranka Györgynél, Erdélyi magy. nyelvművelő társaság, 1 Augusti 1791, Claudiopoli: a magyar a *fő* nemzeti nyelv s kell, hogy *közönséges* legyen.

<sup>3</sup> Megjelent 1790, Bécsben.

<sup>4</sup> Decsi Decsy Sámuel, Pannóniai Féniksz avagy hamvából feltámadott magyar nyelv, Bécs, 1790.

nézve boldogok” legyünk s ehhez az kell, hogy nyelvünket kiműveljük és a hazában közönségessé tegyük. Ott azonban ahol a felvilágosodás végcélját, a boldogságot és műveltséget a *magyar* haza területén akarja megvalósítani, végkép elválik a racionalizmus nemzetköziségétől és könyvében a Kazinczykéhez hasonlóan izzó hazaszeretetet, s ezenfelül a magyarság aktuális szükségletei iránti nagy érzéket árad el. A magyar nyelvet meg kell menteni az emberiség számára, mert ez „szűz nyelv”, más nyelvvel nincs rokonságban és ha elvesz, egy nyelvvel kevesebb lesz a földön.<sup>1</sup> Megmenteni pedig csak Magyarországon lehet, mert másutt nincs használatban. Itt azonban, magyar földön, közönségessé kell tenni, akár a deák, német és tót rovására is, mert ezek a nyelvek e hazán kívül is élnek és így nem törölhetők el. A nyelv egyesítő hatását is világosan felismeri: valláskülönbség nem állhat a nyelv egységének útjába, amint a különböző vallásfelekezetűeknek ez országban mégis csak egy istenük, egy hitük, egy hazájuk, egy királyuk van. Az egész gondolatsorból látható, hogy Decsy számára a nyelvkérdés elsősorban politikai vonatkozással bír, azaz, hogy a nyelv és nemzetiség mély lelki alapjait ő ép oly kevéssé látja, mint nem látják az ő összes kortársai sem. Egyebekben is alá van vetve a kor előítéleteinek, így mondatja vele a felvilágosodás középkerület, hogy a latin nyelvet a közpkorban Szent István király a papok rábeszélésére hozta be, akik „világi tekintetből”, hatalmuk fentartása érdekében akadályozták a tudományoknak más nyelven, mint latinul való művelését, nehogy rajtuk kívül más, világi ember is tudós legyen. Így maradt meg a latin nyelv, s vele a műveletlen darabosság évszázadokon át. Ami új nála, az az élénk politikai érzék, mellyel a latin, majd német és francia nyelv uralmát magyarázza a Habsburg uralkodók századaiban. A Habsburgok a magyarság iránti bizalmatlanságból nyomták el a magyar nyelvet, az udvari kegyben csak az anyanyelvtől eltávolodott magyarok részesültek, akik segédkezet nyújtottak a kormánynak az ország politikai és gazdasági kihasználására. Részletesen megrajzolja az ország koloniális helyzetét, melyben „az idegen országokkal lehető kereskedés kútfejeinek megfojtása miatt” a magyarság állandóan szegénysorsban tengődik. Mindez összefügg szerinte a nyelvkérdéssel, mert ha a nyelv segítségével a magyarság „csecsemőállapotából”

<sup>1</sup> Ez az érv a 19. század elejének röpiratirodalmába is innen ment át.

kikerül, ezzel egyúttal politikai és gazdasági helyzetét is egy csapással megjavítja. Mai kifejezésekkel élve: a nyelvében egységes nemzet feltétlen bizonyossággal vissza fogja szerezni politikai és gazdasági, általában állami önrendelkezési jogát.

Eszközei, melyeket e cél érdekében követel, gondolatainak felvilágosodási és nemzeti keverékjellegéhez képest igen változatosak. Első természetesen a tudóstársaság, melynek francia és angol mintáit az egykorú irodalomból, főként Büschingből oly részletesen írja le, hogy a kérdésnek utána következő feldolgozói többnyire csak őt használják. Másik: magyar szótár és nyelvkönyv készítése, azután a cenzura megszüntetése; itt jellegzetesen franciás követelés: az erotikumokat is szabad legyen kiadni, mert ezek is a természetből folynak, s hogy ezután kinyomtatásuknak akadálya ne legyen, pap többé ne neveztesék ki cenzornak. További eszközök: a könyvnyomtatás könnyítése, tudós vetélkedések rendezése, s ezekkel egysorban, mintha velük egyenlő értékű volna: a magyar tannyelv. „Semmi sem öregbíthetné nemzeti nyelvünknek dicsőségét, mintha minden tudományt magyarul taníttatnának az iskolában, még pedig nemcsak az alsóbb, hanem a felsőbb iskolákban is”.<sup>1</sup> A magyar tannyelv behozásának tíz akadályát hozza fel és cáfolja. Az egyik, hogy a deák nyelv hívei a latint általános művelődési okokból meg akarják tartani. Ezt az érvet Decsy könnyen megcáfolván, hajlandó a latin nyelvnek mint kultúrnyelvnek további tanítását fentartani a középiskolákban, melyeknek tannyelve azonban már magyar legyen. A másik érv, melyet a „deákn nyelv pártfogói titkos palástolással” hoznak fel, abban áll, hogy a magyar hazában sokféle nemzetbeli lakos van: tót, orosz, német, görög, örmény, kik nem értik a magyar nyelvet, s ezek kedvéért kell fentartani a latin uralmát. „Erre én csak így felelek – mondja Decsy: 1. hogy ha közönségesen szeretünk magyaroknak neveztetni és magyar szabadsággal élni, szeressük a magyar nyelvet is megtanulni. Ha valamely idegen személy közénkbe jönne és azzal dicsekedne, hogy ő Franciaországból való és valóságos francia, azonban egy szót nem tudna franciául, elhitethetnénk-e azt magunkkal, hogy ő valóságos francia; kikacszagnánk őtet és hazugnak tartanánk. Így nevetséget okoznak azok a magyar lakosok s kiváltképpen nemesek az idegeneknek, akik igen keveset, vagy teljességgel semmit sem tudnak magyarul be-

<sup>1</sup> Id. m. 216. l.



szélni”.<sup>1</sup> Második érre: hogy a német és tót a latin nyelv helyett a magyart könyebben tanulja meg, kevésbé fontos ezen tiszta racionalista szellemet lehelő első mellett. Láttuk, hogy a Grande Encyclopédie francia bölcselői szemében az állami határok szabták meg a nemzeteket is, ugyanez észlelhető a magyar gondolkodónál, aki a francia mintát meggyőző érvként alkalmazza a magyar kérdés megoldásánál. Az állam határai közt lakozók legyenek ugyanazon nyelv-közösség tagjai: ezen felvilágosodási tan érdekében Decsy elsősorban magyar nyelv-tanítómestereket kíván behozni a nemmagyar nyelvű iskolákba, továbbá magyar lelkipásztorokat küldeni a német, sváb, tót, orosz egyházakba s ezzel „érezhetetlenül magyarizáltatnának hazánk-nak idegen nyelvvel élő lakosai”, akik a nemzetiségi kérdés mélységeiről távoli sejtelemmel sem bíró vérmes szerző szerint húsz vagy harminc esztendő múltán maradékaikban is magyarrá válnának.

A nyelvművelés tisztán elméleti, irodalmi köreiből kilépve, a diskurzus mindinkább praktikus politikai térre megy át. A tan-nyelv mellett, az alsóbb és felső törvényszékeknél és az összes polgári hatóságoknál is magyar hivatalos nyelvet követel Decsy, s mi több, a hadseregnél is, a bányá-, pénzverési-, só-, posta- és harmincadhivataloknál, melyek pedig a magyar közjogi felfogás szerint is királyi jog alatt álltak, s a nemzetnek alig volt beleszólása kezelésükbe. A magyar tanítványt az Encyclopédia elvének logikus alkalmazásában semmisem képes feltartóztatni: ha a nemzet az, aminek határait az állam szabja meg, úgy a magyar nemzet határai terjesztessenek ki az országhatárokig. Decsy munkájában a nyelvművelő gondolat a nemzetállam programjává terjedt szét, az államhatárokon belül mindent magyarsággal akar betölteni, mert csak ez adhatja meg a nemzetnek a felvilágosodás boldogságát. Decsyt innen tovább már teljesen elragadja a nemzeti lelkesedés. Büszkén csatlakozik Szászky János, a geográfus megállapításához: *Extra Hungariam non est vita*, az ország természeti gazdagságát részletesen ecseteli és a nyelvművelésre utolsó eszköz gyanánt a külkereskedelem kiépítését követeli, mint ami nagyban öregbíthetné és ékesíthetné a „mi dicsőséges nyelvünket,” még pedig olyképen, hogy a magyar föld természeti kincseivel kereskedő magyarok letelepednének távoli országokban, mint pl. a velencések a Földközi- és Fekete-tenger partjain, s ott az ő kedvükért, a velük való keres-

<sup>1</sup> Id. m. 230. l.

kedés érdekében az idegenek is megtanulnák nyelvünket. Ez álmok irreális voltára jellemző, hogy itt a kereskedelmi gócpontokon felállítandó külképviselőtünknek, konzulainknak is magyarosító feladatot jelöl ki, holott Magyarországnak akkor a valóságban semmi szava nem volt a monarchia külpolitikájában. Az álom netovábbja pedig: nyelvünk kedvessége annyira meghódítaná az idegeneket, hogy tanulására mindinkább vágyódnának, s így, ha mi nem is, de maradékaink megérnék azt, hogy a magyar nyelv az idegen udvarokba is beférköznék és azokból kiüznék a francia nyelvet.<sup>1</sup>

Akkor, a József rendeletei visszavonását követő nemzeti fellángolásban kétségtelenül maga is elhitte Decsy ez álmokat, később azonban, jól nevelt, a cenzura határai közt mozgó bécsi hírlapíró korában<sup>2</sup> valószínűleg épúgy letett róluk, mint ahogyan a magyar rendek is félretették az 1790-es országgyűlés kudarca után a díszmagyart és a lázas reményeket. A Pannoniai Fénikszet azonban nem emésztette meg a szalmaláng, hatása évtizedekre terjed: adatainak tömegével, kitűnő stílusával és hazafias meleg hangjával a századforduló nyelvi mozgalmának irányt szabott. „Valameddig mi serényebbek nem leszünk nemzeti nyelvünknek művelésében; valameddig azt az egész hazában közönségessé nem tesszük; valameddig az iskolákba, polgári és törvényes székekbe bé nem vesszük és valameddig meg fogjuk azokat az eszközöket vetni, melyek által a mi nyelvünk virágzóbbá tétetődne, soha addig, sem természeti, sem erkölcsi, sem polgári állapotunkra nézve boldogok nem leszünk.”<sup>3</sup> Ezzel a programmal látott hozzá az ország rendi képviselője a II. József hagyatékában talált német hivatalos nyelv likvidálásához<sup>4</sup>.

<sup>1</sup> 261. l.

<sup>2</sup> A Magyar Hírmondó szerkesztője a magyar kancellária javaslatára lett, e javaslatot az államtanácsban Izdenczy helyeslőleg referálta. St. R. 1793: 720. sz. Tehát Izdenczy bizonyára nem olvasta a Fénikszet. Decsy a Magyar Kurir szerkesztésében, St. R. 1813 : 78., 182., 332. sz., K. K. A. 1810: 90. sz. stb.

<sup>3</sup> 262. l.

<sup>4</sup> Decsy hatása mellett elmellőzhetjük a Hadi és más nevezetes történetek szerkesztősége pályázatán díjat nyert két Hazafiúi elmélkedést, a magyar nyelvnek a magyar hazában való szükséges voltáról, Gáti Istvántól és Vedres Istvántól, Bécs, 1790. Ezek szintén erősen hatottak, több kiadást értek, Vedresé 1807-ben harmadikat. Mindkettő a Decsyhez vezető fejlődés, a racionalista irány terméke, csak bátortalanabb s kisebb perspektívájú. Vedresre még erősen hat Herder, aggódik a nyelv és vele a nemzet pusztulásán.